

ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΤΟΠΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ – Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΣΤΑ ΣΧΟΛΕΙΑ Β/ΘΜΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΤΟΥ Ν. ΠΙΕΡΙΑΣ

ΠΕΡΔΙΚΗΣ Γ.

Χημικός – Εκπαιδευτικός, ΜΔΕ στη Διδακτική των Φυσικών Επιστημών και Νέες Τεχνολογίες, Υπεύθυνος Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Β/θμιας Εκπ/σης Ν. Πιερίας
e-mail: gperdikis@kat.forthnet.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση (Π.Ε.) και η Τοπική Ιστορία (Τ.Ι.) αποτελούν δύο πεδία διδακτικής δραστηριότητας που παρουσιάζουν αρκετές ομοιότητες στο σημερινό ελληνικό σχολείο. Στην εργασία αυτή αναζητούνται και επισημαίνονται κοινά χαρακτηριστικά, συγκλίσεις και ομοιότητες μεταξύ των δύο πεδίων. Η διερεύνηση γίνεται σε δύο επίπεδα:

(α) Εξετάζονται ορισμένα θεωρητικά και καθοδηγητικά κείμενα (κείμενα διεθνών συνεδρίων, παιδαγωγικά βιβλία και άρθρα, εγκύκλιοι του ΥΠΕΠΘ) στα οποία περιγράφονται βασικά δομικά συστατικά των δύο πεδίων (σκοποθεσία, περιεχόμενο, παιδαγωγική, αξιολόγηση) καθώς και άλλα παιδαγωγικά χαρακτηριστικά. Από την εξέταση διαπιστώνονται σημαντικές συγκλίσεις, ομοιότητες ή και ταυτίσεις στα βασικά χαρακτηριστικά, καθώς και σε ειδικότερα όπως ο διεπιστημονικός χαρακτήρας, ο ηθικός προσανατολισμός και χρήση αξιολογικών κρίσεων, τα κίνητρα μάθησης κλπ. Επίσης παρουσιάζουν αναλογίες ως προς την θέση στην ιεραρχία της σχολικής γνώσης και τον τρόπο εισαγωγής τους στο σχολείο (σχετικά νέα αντικείμενα, κοινωνική πίεση για την εισαγωγή τους, χαμηλή ιεράρχηση, προαιρετικότητα).

(β) Σε ένα δεύτερο επίπεδο που αφορά την εκπαιδευτική πράξη εξετάζονται ως μελέτη περίπτωσης τα προγράμματα περιβαλλοντικής εκπαίδευσης που υλοποιήθηκαν σε σχολεία της Πιερίας στο διάστημα 1991 – 2005 ως προς τη σχέση τους (συγγένεια ή και ταύτιση) με την Τοπική Ιστορία. Διαπιστώνεται, ότι ένα ποσοστό 30% περίπου των προγραμμάτων έχουν σαφή προσανατολισμό προς την Τ.Ι. Συμπεραίνουμε ότι στην περίπτωση του Ν. Πιερίας τα προγράμματα Π.Ε. αποτελούν ένα κατάλληλο πλαίσιο για τη διδασκαλία της Τ.Ι. Διαπιστώνεται ακόμη μια τάση μείωσης των προσανατολισμένων προς την Τ.Ι. προγραμμάτων η οποία συσχετίζεται με την προσπάθεια «εξορθολογισμού» της θεματολογίας της Π.Ε.

PERDIKIS G.

e-mail: gperdikis@kat.forthnet.gr

ABSTRACT

Environmental Education (EE) and Local History (LH) are two subjects introduced in the last 2-3 decades as scholastic activities in the Greek school curriculum. In this paper, similarities and shared features of these two fields of educational activity are examined and highlighted, initially at the level of instructional texts (pedagogic books and articles, international conferences declarations and official guides produced by educational authorities). It is concluded that there is a convergence in many structural features such as the aims and objectives, the content, the pedagogic approach used, the moral and interdisciplinary character etc. In addition, analogies are found in the status and the introduction process in the curriculum (both are new subjects, there is social demand for their teaching, they share low status in educational knowledge and aren't compulsory).

An investigation of these two fields' relationship has been made through the case study of EE projects implemented at primary and secondary schools of the Prefecture of Pieria, Greece, in the years 1991-2005. The projects have been classified with respect to their thematic relevance to LH. Through this classification, it is showed that a number of them about 30% could be regarded as LH projects. It is supported that in the case of the schools of Pieria, EE projects consist a context appropriate for LH teaching.

Λέξεις κλειδιά: Περιβαλλοντική Εκπαίδευση, Τοπική Ιστορία, Σχολικά προγράμματα Π.Ε.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση (ΠΕ) και η Τοπική Ιστορία (ΤΙ) αποτελούν δύο αντικείμενα διδασκαλίας, μάθησης και σχολικής δραστηριότητας που παρουσιάζονται στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα τις τελευταίες 2-3 δεκαετίες. Πέρα από την σχετικά σύντομη ιστορία τους, μια σειρά δεδομένων και παρατηρήσεων δείχνουν ότι τα αντικείμενα αυτά έχουν διαγράψει μέχρι σήμερα παράλληλες πορείες στο ελληνικό εκπαιδευτικό τοπίο με αρκετές και κατά τη γνώμη μας ενδιαφέρουσες συγκλίσεις και ομοιότητες. Οι πρώτες και πολύ φανερές διαπιστώσεις που μπορεί να κάνει κανείς για τα δύο πεδία, είναι ότι (α) η γνώση που αντιπροσωπεύουν δεν έχει σημαντική προτεραιότητα και ζήτηση μέσα στο σχολικό σύστημα και (β) υπάρχει ένα κατά καιρούς κυμαινόμενο αλλά γενικά έντονο κοινωνικό ενδιαφέρον για τα διδακτικά αυτά αντικείμενα καθώς και για τα ζητήματα που εξετάζονται στο πλαίσιο τους.

Στην εργασία αυτή επιχειρούμε μια συγκριτική εξέταση των δύο πεδίων εστιασμένη στην αναζήτηση κοινών χαρακτηριστικών, αναλογιών, συγκλίσεων ή ταυτίσεων. Αφορμή για την εξέταση αυτή αποτέλεσε η παρατήρηση ότι σε σημαντικό αριθμό σχολικών προγραμμάτων Π.Ε. σε πολλές περιοχές της χώρας μετά το 1990, επιλέγονται θέματα που τείνουν να συσχετίσουν τα δύο πεδία. Μια συνήθης περίπτωση τέτοιου θέματος είναι η διερεύνηση στο παρελθόν αλλά και στο παρόν στοιχείων της πολιτιστικής κληρονομιάς που τυχαίνει να βρίσκονται στο άμεσο περιβάλλον των μαθητών, π.χ. του κτιρίου του σχολείου όταν αυτό τυχαίνει να έχει σημαντική ιστορία. Η τάση αυτή έχει επισημανθεί από διερευνήσεις που αναφέρονται τόσο στο πεδίο της Π.Ε. (Περδίκης 2000) όσο και σε αυτό της ΤΙ (Λεοντσίνης 1996, Ρεπούση 2000β, Βαϊνά 1997). Πέρα από την προσπάθεια να ερμηνεύσουμε την τάση αυτή, θεωρούμε ότι η αναζήτηση συγκλίσεων και αναλογιών σε κατά τεκμήριο διαφορετικά πεδία μπορεί να συμβάλει στη διαμόρφωση μιας περισσότερο διεπιστημονικής ή και διαθεματικής θεματολογίας, κάτι που τα τελευταία χρόνια αποτελεί γενικότερη επιδίωξη στην ελληνική εκπαίδευση (Ματσαγγούρας 2003).

2. ΟΙ ΣΥΝΤΟΜΕΣ ΙΣΤΟΡΙΕΣ ΤΗΣ Π.Ε. ΚΑΙ ΤΗΣ Τ.Ι.

Η Π.Ε. με το νόημα που αποδίδεται σήμερα στον όρο, προέκυψε μέσα από την συνειδητοποίηση του σύγχρονου περιβαλλοντικού προβλήματος (δεκαετία του '60) και τους διεθνείς προβληματισμούς για την αντιμετώπισή του (δεκαετία του '70).

Οι παιδαγωγικές αρχές, η φιλοσοφία και το βασικό περιεχόμενο της Π.Ε. καθορίστηκαν με διεθνή συνεργασία μέσα από μια σειρά διεθνή ή παγκόσμια συνέδρια από το 1972 (Στοκχόλμη) μέχρι το 1997 (Θεσσαλονίκη). Το γεγονός αυτό προσδίδει μια ιδιαιτερότητα στην Π.Ε. που έχει θετικές και αρνητικές όψεις. Θετικό είναι π.χ. το ότι η Π.Ε. έχει ενιαίους στόχους και φιλοσοφία σε διεθνή ή και παγκόσμια κλίμακα, γεγονός που διευκολύνει σημαντικά την συνεργασία, την κοινή δράση και την ανταλλαγή εμπειριών για την προώθηση της σε διεθνές επίπεδο. Ως αρνητικό χαρακτηριστικό έχει θεωρηθεί η διαδικασία παραγωγής των βασικών κειμένων τα οποία, όπως όλα τα κείμενα των διεθνών οργανισμών, αποτελούν προϊόντα συμβιβασμού διαφορετικών απόψεων και τάσεων (Ράπτης 2000: 19). Βασικά κείμενα για την Π.Ε. είναι η «Χάρτα του Βελιγραδίου» (1975), η «διακήρυξη και οι προτάσεις» της παγκόσμιας συνδιάσκεψης της Τυφλίδας (1977) και το κεφάλαιο 36 της «Agenta 21» (Διάσκεψη του Ρίο, 1992). Τα τελευταία χρόνια και πιο συγκεκριμένα από το συνέδριο της Μόσχας (1987) και μετά, εμφανίζεται και ο όρος «εκπαίδευση για τη αειφορία» ο οποίος τείνει να υπερκεράσει και να ενσωματώσει την Π.Ε.

Θα πρέπει ωστόσο να επισημανθεί ότι στις τρεις περίπου δεκαετίες από την εμφάνισή της η Π.Ε. τείνει να καθιερωθεί ως επιστημονικός κλάδος των παιδαγωγικών επιστημών, με διδασκαλία, έρευνα και παραγωγή συγγραμμάτων και άρθρων σε ειδικά περιοδικά.

Στην ελληνική εκπαίδευση μπορούμε να διακρίνουμε τρεις περιόδους στην εξέλιξη της Π.Ε.:

- (α) Προπαρασκευαστική περίοδος (1976-1980)
- (β) Πειραματική περίοδος (1980-1990)
- (γ) Θεσμική περίοδος (1990-σήμερα)

Τα σημαντικά γεγονότα που σηματοδοτούν τη διάκριση στις παραπάνω περιόδους, κατά τη γνώμη μας, είναι: Το 1976 ανατέθηκε σε ad hoc επιτροπή η σύνταξη μελέτης για την εισαγωγή της Π.Ε. στο Δημοτικό και το Γυμνάσιο, το 1980 έγινε το πρώτο σεμινάριο επιμόρφωσης εκπαιδευτικών στη βιωματική Π.Ε. (Κούσουλας 2000) και το 1990 θεσμοθετήθηκαν με νόμο (Ν. 1892/90) η εισαγωγή της Π.Ε. στα αναλυτικά προγράμματα, οι σχολικοί υπεύθυνοι Π.Ε. και τα Κέντρα Π.Ε. Από το 1990 μέχρι σήμερα ένα σύνολο θεσμικών και κανονιστικών κειμένων (Διατάξεις σε νόμους, Υπουργικές αποφάσεις, εγκύκλιοι, οδηγίες διδασκαλίας) συνιστούν ένα πλέγμα ρυθμίσεων που αποτελεί το θεσμικό πλαίσιο της Π.Ε.

Ο προβληματισμός για την αναγκαιότητα της **Τ.Ι.** στη χώρα μας ξεκίνησε στα μέσα περίπου του 20^{ου} αιώνα σε αντίθεση με άλλες χώρες με αποκεντρωμένο εκπαιδευτικό σχεδιασμό (π.χ. τη Μ. Βρετανία) όπου αποτελεί εκπαιδευτική παράδοση από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα (Παιδαγωγικό Ινστιτούτο 2001: 20-21, Λεοντσίνης 1996: 51). Θέματα Τοπικής Ιστορίας στην Α/θμια Εκπ/ση περιλαμβάνονται σε περιορισμένη κλίμακα σε «διεπιστημονικά μαθήματα» (Πατριδογνωσία μέχρι το 1982, Μελέτη Περιβάλλοντος μετά το 1982). Προς το τέλος της δεκαετίας του '80, γίνονται πολλές συζητήσεις και προτάσεις για τους τρόπους εισαγωγής της ΤΙ στο σχολείο (Χαρίτος 1988, Βώρος 1989). Το 1989 συγκροτείται επιτροπή από τον Υπουργό Παιδείας για να εισηγηθεί τον τρόπο εισαγωγής της ΤΙ στη Β/θμια Εκπ/ση (Λεοντσίνης 1996: 36). Από το 1990 και μετά, πραγματοποιούνται παιδαγωγικές εφαρμογές (πάντα προαιρετικές και ολιγάριθμες) με την έκδοση καθοδηγητικών εγκυκλίων του ΥΠΕΠΘ (1990α, 1990β). Το 1997 δημοσιεύεται για πρώτη φορά ένα Αναλυτικό Πρόγραμμα Τοπικής Ιστορίας για το Γυμνάσιο στο πρώτο Ενιαίο Πλαίσιο Προγράμματος Σπουδών (Παιδαγωγικό Ινστιτούτο 1998). Η Τ.Ι. περιλαμβάνεται επίσης στο Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγράμματος Σπουδών. Τα τελευταία χρόνια έχουν συγγραφεί από το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο τρία εγχειρίδια-οδηγοί του εκπαιδευτικού για την Τ.Ι. (Ρεπούση 2000α), ένα από τα οποία έχει εκδοθεί και διανεμηθεί στα σχολεία. Ακόμη έχει εκδοθεί ένας οδηγός για την Τ.Ι. στο πλαίσιο του προγράμματος της «Ευέλικτης ζώνης διαθεματικών δραστηριοτήτων» (Παιδαγωγικό Ινστιτούτο 2001α) και έχουν δοθεί οδηγίες με εγκυκλίους για παιδαγωγικές εφαρμογές στο πλαίσιο του μαθήματος της Ιστορίας στη Γ' Γυμνασίου.

Η Τ.Ι. αποτελεί ένα νέο τρόπο προσέγγισης των ιστορικών σπουδών. Συγκροτεί ένα πεδίο που διαπερνά το σύνολο των θεματικών περιοχών της Γενικής Ιστορίας και φέρει έντονα το στοιχείο του τόπου – από τη γειτονιά ως την περιφέρεια. Η Τ.Ι. μετατοπίζει το ενδιαφέρον από τα μεγάλα γεγονότα στην καθημερινή ζωή, από το γενικό στο ατομικό και το ειδικό, από την μακρο-ιστορική ανάλυση στην μικρο-ιστορία. (Παιδαγωγικό Ινστιτούτο 2001β: 12-13). Ταυτόχρονα αντλεί προσεγγίσεις και μεθοδολογικές προτάσεις τόσο από την παραδοσιακή και λόγια ιστοριογραφία όσο και από τις μεθόδους της «Νέας Ιστορίας» (Λε Γκοφ & Νορά 1998) η οποία δίνει προτεραιότητα όχι στην ιστορική πληροφόρηση αλλά στην ερευνητική διαδικασία και μέθοδο και εισάγει νέα ερωτήματα, νέους τρόπους προσέγγισης και νέα αντικείμενα έρευνας προσδίδοντας έτσι στην Ιστορία μια διεπιστημονική οπτική.

Η Τ.Ι. στο επίπεδο του σχολείου, δεν πρέπει να θεωρείται ως μια προσέγγιση συμπληρωματική και υπάλληλη της Γενικής Ιστορίας αλλά περισσότερο ως ένας άλλος τρόπος διδασκαλίας της Ιστορίας που δίνει έμφαση στη μέθοδο (ερευνητική δραστηριότητα) ή ενσωματώνει την εξέταση του παρελθόντος ενός τόπου σε ολιστικές προσεγγίσεις του περιβάλλοντος (Παιδαγωγικό Ινστιτούτο 2001β: 20-21).

3. ΟΜΟΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΣΥΓΚΛΙΣΕΙΣ ΣΕ ΒΑΣΙΚΑ ΔΟΜΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

(α). Σκοποί και στόχοι

Κοινός σκοπός της ΠΕ και της ΤΙ, όπως προκύπτει από διάφορα, επίσημα και μη, κείμενα είναι η κατανόηση και ερμηνεία του σημερινού περιβάλλοντος, αρχικά σε τοπική κλίμακα, με απώτερη

επιδίωξη τη συμβολή του νέου ανθρώπου-μελλοντικού ενήλικα πολίτη στην οικοδόμηση μιας καλύτερης κοινωνίας. Διαφαίνεται ακόμη στις διατυπώσεις των σκοπών και των στόχων τόσο της ΠΕ όσο και της ΤΙ η επιδίωξη να διαμορφώσουν και να διαπλάσουν άτομα, πολίτες ή συλλογικά υποκείμενα “ηθικώς πράττοντα”, υπάρχουν δηλαδή σαφείς ηθικές διαστάσεις στις παραπάνω διατυπώσεις και στις επεξηγήσεις τους.

Οι κοινές αυτές στοχεύσεις διακρίνονται σε διάφορες διατυπώσεις της σκοποθεσίας των δύο πεδίων σε επίσημα καθοδηγητικά κείμενα. Για παράδειγμα στο κείμενο αρχών που προέκυψε από τη διεθνή συνάντηση της UNESCO το 1975 για την ΠΕ γνωστό ως «Χάρτα του Βελιγραδίου» (ΠΕΕΚΠΕ 1997: 9) αναφέρεται:

«Σκοπός της Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης είναι να διαμορφώσει έναν ενημερωμένο και ευαίσθητο πληθυσμό γύρω από το περιβάλλον και τα προβλήματά του ο οποίος θα διαθέτει γνώσεις, δεξιότητες, στάσεις, κίνητρα και αίσθημα προσωπικής δέσμευσης για να εργαστεί ατομικά και συλλογικά για τη επίλυση των υπάρχοντων προβλημάτων και την πρόληψη νέων».

Ενώ σε μια από τις πρώτες εγκυκλίους του Υπουργείου Παιδείας για την ΤΙ (ΥΠΕΠΘ 1990β) αναφέρονται τα εξής:

«Στα πλαίσια της ευαισθητοποίησης των μαθητών για το άμεσο περιβάλλον και τα προβλήματά του, θεωρείται χρήσιμη η μελέτη της τοπικής ιστορίας, με σκοπό να συμβάλει στην πολιτιστική και δομημένη (οικήματα – κατοικίες) πραγματικότητα του παρόντος. Επιδίωξη της μελέτης της τοπικής ιστορίας είναι:

(α) Να διαμορφώσει συνειδητούς πολίτες που να ενδιαφέρονται για την διατήρηση της πολιτιστικής ταυτότητας και τη βελτίωση της ποιότητας της ζωής, λόγω της υποβάθμισης του κοινωνικού περιβάλλοντος και της φθοράς της πολιτιστικής κληρονομιάς».

(β) Να καλλιεργήσει την κριτική προσέγγιση του περιβάλλοντος.

(γ) Να δημιουργήσει κίνητρα και εθισμούς για ατομική και συλλογική δράση μέσα και έξω από το σχολείο.

(δ) Να αποκτήσουν οι μαθητές γνώσεις μέσα από το περιβάλλον σε συνδυασμό με το γνωστικό αντικείμενο της ιστορίας που προβλέπεται από το οικείο αναλυτικό πρόγραμμα.

(ε) Να καλλιεργήσει δεξιότητες για άντληση πληροφοριών και επαλήθευση των δεδομένων.

Θεωρούμε ότι είναι σαφής στις παραπάνω διατυπώσεις ο κοινός προσανατολισμός και των δύο πεδίων προς τα προβλήματα του περιβάλλοντος του ανθρώπου (με την παρατήρηση ότι στο σκοπό της ΤΙ φαίνεται να δίνεται έμφαση στην πολιτιστική και κοινωνική διάσταση του περιβάλλοντος) καθώς και προς μια παιδαγωγική με δράση και έρευνα.

Η μελέτη των βασικών κειμένων για την Π.Ε. και αντίστοιχων καθοδηγητικών κειμένων για την Π.Ε. αποκαλύπτει την ταύτιση μεγάλου μέρους του σκοπού και των στόχων των δύο πεδίων. Είναι φανερό ότι υπάρχει σε σημαντικό βαθμό σύγκλιση ή και ταύτιση των στόχων των δύο πεδίων και γενικότερα στενή σχέση μεταξύ της Τ.Ι. και της Π.Ε. όπως επισημαίνει και τεκμηριώνει με αναλυτικά επιχειρήματα ο ερευνητής της διδακτικής της Τοπικής και Γενικής Ιστορίας Λεοντσίνης (1996: 49). Ο ίδιος ερευνητής αναλύει διεξοδικά με ποιο τρόπο και τα δύο πεδία μπορούν να επωφεληθούν από την αμοιβαία σύνδεσή τους σε μια όσο γίνεται ευρύτερη διεπιστημονική σύνθεση (Λεοντσίνης 1996: 63-76).

Η σχέση και οι δυνατότητες αυτές ωστόσο δεν φαίνεται να γίνονται κατανοητές και αποδεκτές από τους εκπαιδευτικούς που διδάσκουν το μάθημα της Ιστορίας αλλά σε κάποιο βαθμό και από τους ασχολούμενους με την Π.Ε. παρά τη διαπίστωση ότι οι αναφορές στη διεπιστημονικότητα και στην διασύνδεση όλων των αντικειμένων (μαθημάτων) του Αναλυτικού Προγράμματος είναι έντονες στη ρητορική της Π.Ε. Σε σχετικές συζητήσεις κατά τις επιμορφωτικές συναντήσεις για την ΠΕ, πολλοί εκπαιδευτικοί αρνούνται να δεχτούν ότι θέματα ΤΙ μπορούν να αποτελούν θέματα προγραμμάτων ΠΕ και να εξυπηρετήσουν τους στόχους της ΠΕ. Ακόμη, συχνά οι εκπαιδευτικοί ζητούν τη σαφή οριοθέτηση του περιεχομένου της ΠΕ, επιθυμώντας να γνωρίζουν σε ποια γνωστικά πεδία πρέπει να κινηθούν, όπως συμβαίνει με τα μαθήματα του συμβατικού αναλυτικού προγράμματος. Υπάρχουν βεβαίως και εκπαιδευτικοί που αποδέχονται τη στενή σχέση Π.Ε. και Τ.Ι. Αν και αυτή δεν είναι η κυρίαρχη άποψη, η εκτίμησή μας είναι ότι στο χώρο των εκπαιδευτικών που ασχολούνται με την ΠΕ ή την ΤΙ (γενικότερα με παιδαγωγικές δραστηριότητες που υιοθετούν μια βιωματική και ενεργητική παιδαγωγική) είναι περισσότεροι απ’ ότι στο γενικό πληθυσμό των εκπαιδευτικών. Πιστεύουμε ότι η βαθιά οντολογική διχοτομία της γνώσης σε

θετική και ανθρωπιστική αποτελεί το επιστημολογικό εμπόδιο που δυσχεραίνει την κατανόηση της πολλαπλής συνάφειας των δύο πεδίων.

Ένα ακόμη ζήτημα που σχετίζεται με τη σκοποθεσία των δύο πεδίων, είναι ο προσανατολισμός και των δύο προς μια ηθική εκπαίδευση και η συνεπαγόμενη χρήση αξιολογικών κρίσεων (ηθικών και αισθητικών) που χαρακτηρίζει τη ρητορική τους. Για την Ιστορία γενικά, επομένως και για την ΤΙ, είναι αποδεκτό ότι ανήκει εκ παραδόσεως στα «φρονηματιστικά» μαθήματα, αποσκοπεί στη διαπαιδαγώγηση των μαθητών σύμφωνα με ορισμένα αξιακά πρότυπα (Ξωχέλης 1987: 17). Όμως και η Π.Ε. εμφανίζεται ως κατεξοχήν ηθική εκπαίδευση και είναι συχνότερες οι αναφορές στην ανάγκη διαμόρφωσης ενός (νέου) περιβαλλοντικού ήθους και στην επιδίωξη αλλαγής αξιών, στάσεων και συμπεριφοράς προς το περιβάλλον (Γεωργόπουλος & Τσαλίκη 1993: 44, Γεωργόπουλος 2002: 444, Παπαδημητρίου 1998: 51 και 54, Φλογαίτη 1993: 249-253). Από πολλούς προτιμάται ο όρος «Περιβαλλοντική Αγωγή» για να δοθεί έμφαση στο ηθικό περιεχόμενο του πεδίου. Ο ηθικός προσανατολισμός της Π.Ε. αιτιολογεί και καθιστά αναπόφευκτη τη χρήση αξιολογικών κρίσεων και στην Π.Ε. Είναι φανερό ότι όταν οι ηθικές κρίσεις αναφέρονται στο «τι πίστευαν ότι έπρεπε να πράττουν οι άνθρωποι στο παρελθόν στον τόπο μας» και «στο τι πρέπει να κάνουμε εμείς σήμερα», φέρνουν πολύ κοντά την Τ.Ι. με την Π.Ε.

(β). Περιεχόμενο

Επειδή τόσο η Π.Ε. όσο και η Τ.Ι. υιοθετούν μια διεπιστημονική οπτική, ο σαφής προσδιορισμός των περιεχομένων τους παρουσιάζει δυσκολίες εγγενείς σε όλα τα διεπιστημονικά αντικείμενα.

Από μια γενικά σκοπιά, το περιβάλλον μπορεί να θεωρηθεί ως το κοινό περιεχόμενο της Π.Ε. και της Ιστορίας.

Το περιβάλλον στην Π.Ε. θεωρείται ως μια ευρεία έννοια που περιλαμβάνει το φυσικό περιβάλλον (φύση, οικοσυστήματα), το ανθρωπογενές (οικισμοί, τεχνικά έργα κλπ) και το ανθρώπινο (κοινωνικοπολιτιστικό). Η διευρυμένη αυτή θεώρηση διατυπώνεται στο τελικό κείμενο της διάσκεψης της Τιφλίδας (πρόταση Νο 2, ΠΕΕΚΠΕ 1999: 17) και επαναλαμβάνεται σε πλείστα όσα κείμενα και αναφορές για την Π.Ε. Η μελέτη των θεμάτων του περιβάλλοντος στην Π.Ε. συσχετίζεται συνήθως με ένα περιβαλλοντικό ζήτημα (π.χ. γίνεται μελέτη των υγροτόπων σε σχέση με το πρόβλημα μείωσης της βιοποικιλότητας). Δεν υπάρχει συμφωνία αν η συσχέτιση αυτή είναι απαραίτητη για να θεωρηθεί ότι ένα θέμα περιλαμβάνεται στο περιεχόμενο της Π.Ε. Με κριτήριο αυτή τη συσχέτιση, ο Ράπτης (2000: 196) διακρίνει δύο βασικές επιλογές για το περιεχόμενο της Π.Ε.: (α) Το περιβάλλον (Όλα τα θέματα που αφορούν το φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον αλλά και την πολιτική, οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική σφαίρα) και (β) Το περιβαλλοντικό ζήτημα (Οι πιέσεις που ασκεί η ανθρώπινη δραστηριότητα στα οικοσυστήματα και στους πόρους).

Οι τρεις παράμετροι του περιβάλλοντος που αναφέρθηκαν παραπάνω, συνιστούν αντικείμενα ενιαίας μελέτης και έρευνας της σχολικής γενικής και τοπικής ιστορίας. Γενικότερα η Ιστορία ως επιστήμη, έχει ως αντικείμενο μελέτης και έρευνας το περιβάλλον στην ευρύτερη διάστασή του (Λεοντσίνης 1996: 21 και 63).

Αν δεχθούμε ότι το περιβάλλον, με τη διευρυμένη θεώρηση που ισχύει στην Π.Ε., είναι και αντικείμενο της Ιστορίας, τότε το τοπικό περιβάλλον, τα επιμέρους στοιχεία του και η σπουδή της αλληλεπίδρασής του ανθρώπου μ' αυτά, θα είναι το αντικείμενο μιας τοπικής εκδοχής της Ιστορίας (Τοπική Ιστορία, Ιστορία του Τοπίου, Μικρο-ιστορία).

Από τη άλλη πλευρά η Π.Ε. δεν μπορεί να αδιαφορήσει για την διάσταση του χρόνου (κατά συνέπεια και της ιστορίας) στην θεώρηση του τοπικού περιβάλλοντος και των τοπικών περιβαλλοντικών προβλημάτων που αποτελούν το κατεξοχήν αντικείμενό της στο επίπεδο της σχολικής πράξης και ιδιαίτερα στα προγράμματα ΠΕ. Η ιστορική διάσταση που αποδίδεται στο περιβάλλον και η έμφαση σε ζητήματα και προβλήματα του τοπικού περιβάλλοντος οδηγούν στην ενσωμάτωση της ΤΙ ως μιας βασικής συνιστώσας στην διεπιστημονική προσέγγιση των θεμάτων. Θέματα π.χ. όπως η ιστορία των πόλεων και των τοπίων, αποτελούν κατεξοχήν αντικείμενα της Π.Ε. γιατί μπορούν να βοηθήσουν σε πληρέστερη κατανόηση του σημερινού περιβάλλοντος ή να οδηγήσουν στις ρίζες των σημερινών περιβαλλοντικών προβλημάτων.

Αλλά και η Τ.Ι. συχνά θεωρείται ταυτόσημη θεματικά με προσεγγίσεις που αποδίδονται με τους όρους «περιβαλλοντικές σπουδές», «περιβαλλοντική ιστορία», «ιστορία του άμεσου περιβάλλοντος», «ιστορία του χώρου ζωής» «Πολεο-ιστορία» κλπ (Παιδαγωγικό Ινστιτούτο

2001β: 13). Ένας τρόπος εφαρμογής της Τ.Ι. στο σχολείο είναι μέσα από τις περιβαλλοντικές σπουδές: Όψη ή όψεις του περιβάλλοντος του σχολικού χώρου αποτελούν το διαθεματικό αντικείμενο της σχολικής δραστηριότητας ενώ άλλα διδακτικά αντικείμενα (Μαθηματικά, Χημεία, Γεωγραφία κλπ) ενισχύουν ή συμπληρώνουν την ιστορική μέθοδο (ό.π. σ.20). Ο τρόπος αυτός έχει βρει ευρεία εφαρμογή στο ελληνικό σχολείο μέσα από τα προγράμματα Π.Ε. Επιχειρούν, τα περισσότερα από αυτά ολιστικές προσεγγίσεις του περιβάλλοντος και ενσωματώνουν το παρελθόν του τόπου (ό.π. σ. 22).

Από την ανάλυση που προηγήθηκε προκύπτει ότι τα θεματικά περιεχόμενα των δύο πεδίων θα πρέπει να αλληλεπικαλύπτονται σε μικρό ή μεγάλο βαθμό ή ακόμη και να ταυτίζονται ανάλογα με τις προσεγγίσεις που υιοθετούνται.

Το συμπέρασμα αυτό επιβεβαιώνει η διερεύνηση των αναφορών σε θεματικά περιεχόμενα που περιλαμβάνονται σε καθοδηγητικά κείμενα των δύο πεδίων. Παραθέτουμε δύο περιπτώσεις:

Στο «Εγχειρίδιο για την Π.Ε.» του Υπουργείου Παιδείας (ΥΠΕΠΘ 1992) υπάρχει κατάλογος με ενδεικτικούς θεματικούς άξονες που προτείνονται για τα προγράμματα Π.Ε. Από τους 34 θεματικούς άξονες οι 13 (ποσοστό 38%) συνδέονται άμεσα ή έμμεσα με την Τ.Ι. (π.χ. παραδοσιακοί οικισμοί, μνημεία κινητά και ακίνητα, ανθρωπογενή τοπία, οικονομική εξέλιξη της ανθρώπινης δραστηριότητας κλπ).

Σε εγκύκλιο του Υπ. Παιδείας για την Τοπική Ιστορία (ΥΠΕΠΘ 1994), ένα τουλάχιστον από τα έξι αναφερόμενα ως πιθανά αντικείμενα διδακτικής δραστηριότητας (Ανθρώπινες επεμβάσεις στα φυσικά συστήματα της περιοχής του σχολείου που είχαν σημαντικές επιπτώσεις στη ζωή των ανθρώπων) παραπέμπει με σαφήνεια στην Π.Ε.

(γ). Παιδαγωγική

Η κύρια μορφή παιδαγωγικής δράσης με την οποία υλοποιείται η Π.Ε. στα σχολεία μας είναι το (σχολικό) «πρόγραμμα Π.Ε.»: Μια ομάδα μαθητών με την καθοδήγηση και το συντονισμό ενός ή περισσοτέρων εκπαιδευτικών, σχεδιάζει και πραγματοποιεί ένα έργο, μια ερευνητική εργασία, μια παρέμβαση στο τοπικό περιβάλλον κλπ. Πρόκειται για μια μαθητοκεντρική παιδαγωγική που ακολουθεί τους κανόνες της διδακτικής μεθόδου Project (Frey 1998) και επικεντρώνεται σε θέματα σχετικά με το περιβάλλον και τα προβλήματά του. Τα προγράμματα Π.Ε. είναι προαιρετικά, τα θέματά τους επιλέγονται ελεύθερα και η προσέγγισή τους πρέπει να είναι διεπιστημονική και ολιστική.

Η έρευνα στις προτάσεις των θεωρητικών εισηγητών της ΤΙ στα σχολεία, δείχνει ότι οι μέθοδοι εργασίας που θεωρούνται κατάλληλοι για την Τ.Ι. έχουν πάρα πολλά από τα παραπάνω στοιχεία της μεθοδολογίας των προγραμμάτων Π.Ε. Στην εγκύκλιο π.χ. του ΥΠΕΠΘ (1994) για την Τ.Ι. αναφέρεται:

«Το κυριότερο γνώρισμα της ΤΙ – ως αντικειμένου διδασκαλίας – είναι ότι αυτή επιτρέπει μια άλλη μεθοδολογική προσέγγιση από το ορατό στοιχείο, από το τωρινό, από το οικείο προς το μη ορατό, προς το αλλοτινό, προς το μη οικείο. Η έρευνα ενός θέματος μπορεί να αρχίσει με μια επίσκεψη στο χώρο (στη λίμνη που έχει αποξηραθεί, στα ορυχεία του βωξίτη, στο φράγμα του Πολυφύτου ή ...).».

Γενικά οι παιδαγωγικές πρακτικές που προτείνονται, στηρίζονται κυρίως σε έρευνα άμεσων ή έμμεσων ιστορικών πηγών και μαρτυριών, μέσα στο σχολείο ή έξω απ' αυτό. Σε συγγράμματα ή άρθρα για τη διδασκαλία της ΤΙ προτείνεται συνήθως ως κατάλληλη μέθοδος αυτή της συνερευνητικής εργασίας (project) και το ιστορικό υλικό να αναζητείται κυρίως στις τοπικές, ορατές και μη, πηγές (Λεοντσίνης 1996: 96).

Ένα ακόμη στοιχείο που συνδέει την προτεινόμενη και εφαρμοσμένη παιδαγωγική των δύο πεδίων, είναι ότι αξιοποιούν το περιβάλλον ως κίνητρο μάθησης. Τόσο στην ΤΙ όσο και στην Π.Ε, το περιβάλλον με την αμεσότητά του (ορατό και συγκεκριμένο) και τον πλούτο των ερεθισμάτων – σημείων (φορέων νοήματος) που περιέχει, αποτελεί βασικό εσωτερικό κίνητρο μάθησης (Λεοντσίνης 1996: 72). Αναφέρεται ακόμη η άποψη ότι η χρήση του περιβάλλοντος τόσο ως μέσου διδασκαλίας όσο και ως αντικειμένου έρευνας και δράσης μπορεί να ενεργοποιήσει την ενσυναισθητική ψυχολογική λειτουργία του μαθητή (δηλαδή μια διαδικασία φανταστικής ταύτισης και εισχώρησης στο εγώ των προσώπων που έδρασαν στο παρελθόν), που λειτουργεί αποτελεσματικά ως κίνητρο κατανόησης και ερμηνείας γεγονότων και καταστάσεων (ό.π. σ. 81).

Συνοψίζοντας θα λέγαμε ότι τόσο η ΠΕ όσο και η ΤΙ ευνοούν μια μαθητοκεντρική παιδαγωγική και δίνουν έμφαση στη μάθηση «από το περιβάλλον». Στις προτεινόμενες μεθόδους εφαρμογής και διδασκαλίας υπάρχει σχεδόν πλήρης ταύτιση.

(δ). Αξιολόγηση

Σε σχέση με τα πεδία που μας απασχολούν μπορούμε να διατυπώσουμε τις ακόλουθες παρατηρήσεις:

(α). Τόσο στην Π.Ε. όσο και στην Τ.Ι., οι διαδικασίες αξιολόγησης στην πράξη είναι μόνο διαγνωστικές ή ελλείπουν τελείως. Στην Π.Ε. η αξιολόγηση είναι γενικά μια παραμελημένη πλευρά των δραστηριοτήτων (Ράπτης 2000, σελ. 188) Για την Τ.Ι. δεν έχουμε υπόψη δεδομένα εφαρμογών. Η αντιμετώπιση αυτή θεωρούμε ότι έχει σχέση με τη χαμηλή ιεράρχηση που έχουν και τα δύο πεδία στο σύνολο της σχολικής δραστηριότητας γεγονός που επιβεβαιώνεται όχι μόνο από την προαιρετικότητά τους αλλά και την όλη αντιμετώπισή τους μέσα στο θεσμικό σύστημα του σχολείου αν και αναγνωρίζεται η κοινωνική τους σημασία.

(β). Στα καθοδηγητικά και θεωρητικά κείμενα προτείνονται συνήθως αξιολογικές διαδικασίες που αναδεικνύουν περισσότερο το υποκειμενικό στοιχείο (αυτό-αξιολόγηση, συζήτηση στην ομάδα ή με εξωτερικούς παρατηρητές, συνεντεύξεις κλπ). Στα κείμενα που αφορούν την Π.Ε. γίνεται συχνά αναφορά στη δυσκολία της αξιολόγησης συναισθηματικών στόχων.

Γενικά, από την άποψη της αξιολόγησης τα δύο πεδία που εξετάζουμε αντιμετωπίζονται με ταυτόσημο τρόπο μέσα στο σχολικό θεσμό.

3. ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΠΕ ΣΤΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΤΟΥ Ν. ΠΙΕΡΙΑΣ ΣΤΟ ΔΙΑΣΤΗΜΑ 1991-2005 ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΗ ΣΧΕΣΗ ΤΟΥΣ ΜΕ ΤΗΝ Τ.Ι.

Στο Ν. Πιερίας, στα 14 χρόνια της θεσμοθετημένης εφαρμογής του θεσμού των προγραμμάτων ΠΕ (από το 1991 μέχρι σήμερα) έχουν υλοποιηθεί συνολικά 1181 προγράμματα ΠΕ (602 σε σχολεία της Α/θμιας και 579 σε σχολεία της Β/θμιας Εκπ/σης). Σε σχέση με τα θέματα που εξετάσαμε μέχρι εδώ, παρουσιάζει ενδιαφέρον να διερευνήσουμε τις σχέσεις αυτών των προγραμμάτων με το πεδίο της ΤΙ. Ένας τρόπος είναι να εξετάσουμε τις σχέσεις των θεμάτων των προγραμμάτων αυτών με το αντικείμενο της ΤΙ για να διαπιστώσουμε αν και σε ποιο βαθμό τα προγράμματα αυτά είναι προσανατολισμένα αποκλειστικά ή κατά ένα μέρος προς την Τ.Ι.

Σε άλλες εργασίες (Περδίκης 2000, 2002) παρουσιάσαμε μια τέτοια εξέταση για τα προγράμματα της επταετίας 1991-98 με μια ταξινόμηση ως προς τη συγγένειά τους με την Τ.Ι.

Ως πηγές για την ταξινόμηση χρησιμοποιήθηκαν όλα τα ντοκουμέντα που ήταν διαθέσιμα (σχέδια προγραμμάτων, απολογιστικές εκθέσεις, γραπτές εργασίες ή άλλα προϊόντα).

Τα αποτελέσματα της διερεύνησης αυτής έδειξαν ότι:

(α) Ένα ποσοστό 15% των προγραμμάτων της περιόδου 1991-98 έχουν ως κύριο ή αποκλειστικό αντικείμενο θέμα που εντάσσεται στη θεματική της Τ.Ι. ενώ στο 46% των προγραμμάτων υπάρχει σαφής και σημαντική τοπικο-ιστορική διάσταση στο θέμα του προγράμματος (Περδίκης 2002).

(β) Το ποσοστό των σχετικών με την Τ.Ι. προγραμμάτων ΠΕ είναι λίγο μεγαλύτερο στα σχολεία της Β/θμιας Εκπ/σης (51% έναντι 40% στην Α/θμια).

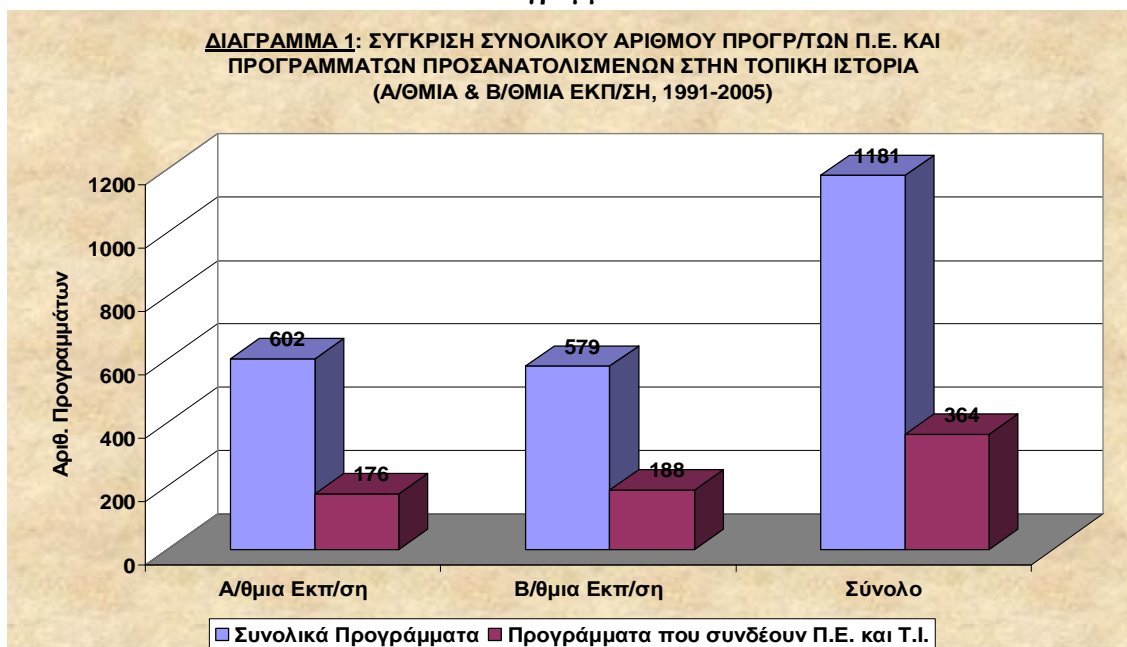
(γ) Σε όλη τη διάρκεια της επταετίας, η προτίμηση σε θέματα σχετικά με την Τ.Ι. είναι περίπου σταθερή και στις δύο βαθμίδες, με μικρές αυξομειώσεις του ποσοστού από έτος σε έτος (δεν παρατηρείται δηλαδή κάποια τάση αύξησης ή μείωσης).

Παρατηρήθηκε κάποια προτίμηση σε θέματα που έχουν σχέση με παλαιά κτίσματα και ότι στη στα προγράμματα της Β/θμιας Εκπαίδευσης υπήρχε μεγαλύτερη ποικιλία στις επιλογές.

Επισημάναμε τέλος ότι τα περισσότερα από τα σχετικά με την Τ.Ι. προγράμματα ακολούθησαν τις ερευνητικές μεθόδους που προτείνονται για την Τ.Ι. Όπως φαίνεται από τις γραπτές εργασίες, οι έρευνες δεν κατευθύνονται μόνο σε παραδοσιακές ιστορικές πηγές (γραπτές αφηγήσεις και περιγραφές των σημαντικών γεγονότων) αλλά και σε προφορικές μαρτυρίες και σε άμεσες πηγές που αφορούν ποικίλες εκφάνσεις του δημόσιου και ιδιωτικού βίου (εκπαίδευση, θρησκευτική ζωή, έθιμα κλπ).

Για να έχουμε μια ολοκληρωμένη εικόνα όλης της περιόδου από το 1991 μέχρι σήμερα, επεκτείναμε την ανάλυση αυτή μέχρι και το σχολικό έτος 2004-05.

Διάγραμμα 1.

Διαπιστώσαμε, όπως φαίνεται στο διάγραμμα 1, ότι τα 364 από τα συνολικά 1181 προγράμματα ΠΕ της περιόδου 1991–2005 στα σχολεία του Ν. Πιερίας (δηλαδή ποσοστό 31%) έχουν σημαντική ως πολύ μεγάλη θεματική συγγένεια με την ΤΙ.

Η κατανομή των προγραμμάτων αυτών στα σχολικά έτη, χωριστά για κάθε βαθμίδα Εκπαίδευσης, φαίνεται στα διαγράμματα 2 και 3.

Διάγραμμα 2.

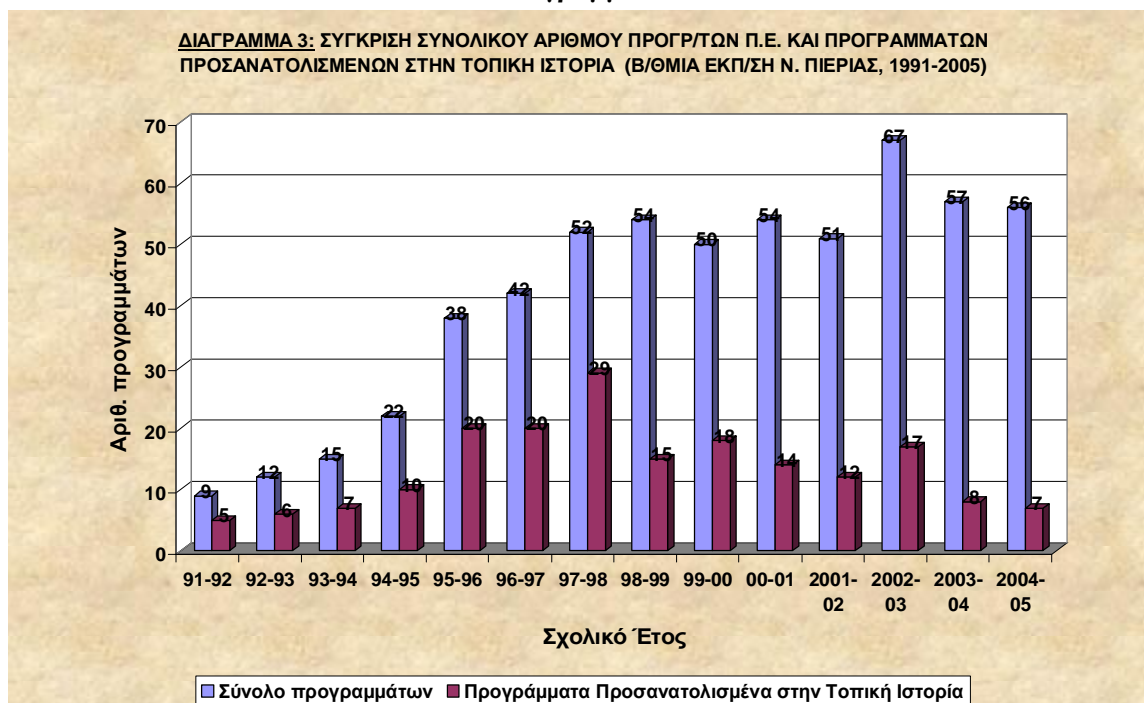

Από τις παραπάνω κατανομές, φαίνεται ότι στα τελευταία 6 περίπου χρόνια το ποσοστό των προγραμμάτων που συνδέονται θεματικά με την ΤΙ έχει μειωθεί σημαντικά σε σχέση με την

προηγούμενη περίοδο. Παρατηρείται δηλαδή μια τάση μείωσης των προσανατολισμένων προς την Τ.Ι. προγραμμάτων.

Σε κάθε περίπτωση και παρά την παραπάνω πτωτική τάση, τα δεδομένα της δωδεκαετούς περιόδου δείχνουν με σαφήνεια ότι σε ένα σημαντικό ποσοστό τα προγράμματα ΠΕ σχετίζονται με την Τ.Ι.

Διάγραμμα 3.

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από την όλη ανάλυση που προηγήθηκε θεωρούμε ότι τεκμηριώνεται μια σαφής συγγένεια και ομοιότητα ανάμεσα στην Τοπική Ιστορία και την Περιβαλλοντική Εκπαίδευση.

Οι σχέσεις αυτές εντοπίζονται στη σκοποθεσία, το περιεχόμενο, το διεπιστημονικό χαρακτήρα, τη μεθοδολογία, τα κίνητρα μάθησης, τον ηθικό προσανατολισμό και τη χρήση αξιολογικών κρίσεων.

Με βάση τις ομοιότητες και ταυτίσεις που επισημάνθηκαν παραπάνω, ιδιαίτερα στα επίπεδα του περιεχομένου και της παιδαγωγικής, μπορούμε να διατυπώσουμε την άποψη, χρησιμοποιώντας τους όρους που καθιέρωσε ο κοινωνιολόγος της εκπαίδευσης Basil Bernstein (1991), ότι τόσο η Π.Ε. όσο και η Τ.Ι. αποτελούν συγχωνευμένους εκπαιδευτικούς κώδικες με χαμηλή ταξινόμηση και περιχάραξη της εκπαιδευτικής γνώσης.

Η Π.Ε. και η Τ.Ι. παρουσιάζουν επίσης αναλογίες και ομοιότητα σε ορισμένα χαρακτηριστικά που έχουν σχέση με τη θέση και τον τρόπο εισαγωγής τους στο εκπαιδευτικό σύστημα: Βρίσκονται και τα δύο χαμηλά στην ιεραρχία της εκπαιδευτικής γνώσης και μπορούν να θεωρηθούν συγχωνευμένοι κώδικες εκπαιδευτικής γνώσης, πράγμα που εξηγεί την περιθωριακή τους θέση στο εκπαιδευτικό σύστημα αλλά και τη δυνατότητά τους να ανταποκρίνονται καλύτερα από τα συμβατικά μαθήματα (κώδικες συλλογής) στις σημερινές ανάγκες. Η θεματολογία, η παιδαγωγική και η ρητορική των δύο πεδίων σε αρκετές εφαρμογές ταυτίζονται σε μεγάλο βαθμό ώστε να τείνουν να «συγχωνευθούν» σε ένα κοινό κώδικα.

Από τη διερεύνηση των προγραμμάτων Π.Ε. του Ν. Πιερίας, προκύπτει μια έντονη προτίμηση για μια δεκαετία περίπου (1991 -1999) σε θέματα προσανατολισμένα προς την Τ.Ι. με μια τάση υποχώρησης κατά τα τελευταία έξι έτη. Είναι πιθανόν η μείωση αυτή να συνδέεται με την προσπάθεια «εξορθολογισμού» της θεματολογίας των προγραμμάτων η οποία προκύπτει από τις

συστάσεις για τη θεματολογία που διατυπώνονται στις καθοδηγητικές εγκυκλίους του Υπουργείου Παιδείας για την Π.Ε. των αντίστοιχων ετών. Θεωρούμε ωστόσο τα προγράμματα αυτά συμβάλλουν στην εμπλουτισμό της θεματολογίας και των μεθόδων που χρησιμοποιεί η Π.Ε. καθώς και στην κάλυψη περισσότερων όψεων και διαστάσεων του περιβάλλοντος. Είναι επομένως σκόπιμο να επιδιώξουμε την διατήρησή τους και την ενίσχυση των σχέσεων μεταξύ της Π.Ε. και της Τ.Ι.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Βαϊνά Μαρία (1997) *Θεωρητικό πλαίσιο διδακτικής της τοπικής ιστορίας για τον εικοστό πρώτο αιώνα*, Αθήνα.
2. Bernstein, B. (1991) *Παιδαγωγικοί κώδικες και κοινωνικός έλεγχος* μετάφραση Ιωσήφ Σολομών, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα
3. Βώρος Φανούρης (1989) *Τοπική Ιστορία : Μια πρόταση-απάντηση στο έγγραφο του Υπουργείου Παιδείας Γ2/734/16-2-89, Νέα Παιδεία*, τ. 52, σ. 176 - 178
4. Γεωργόπουλος, Α. και Τσαλίκη, Ε. (1993) *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα. Γεωργόπουλος, Α. (2002) *Περιβαλλοντική Ηθική*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα.
5. Frey, K. (1998) *Η Μέθοδος Project*, Εκδόσεις Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη.
6. Κούσουλας, Γ. (2000) *Η Π.Ε. και ο ο «Υπεύθυνος Π.Ε.» Πρακτικά του Πανελληνίου θεματικού συνεδρίου «Εμπειρίες και Προοπτική της Π.Ε. στην Ελλάδα» ΚΠΕ Κλειτορίας 4-5 Σεπτεμβρίου , Κέντρο Μελετών και Τεκμηρίωσης της ΟΛΜΕ*
7. Λε Γκόφ, Ζ. & Νόρα, Π. (1998) *Το έργο της ιστορίας*, Εκδόσεις Ράππα, Αθήνα
8. Λεοντσίνης, Γ. (1996) *Διδακτική της Ιστορίας, Γενική – Τοπική Ιστορία και Περιβαλλοντική Εκπαίδευση*, Αθήνα.
9. Ματσαγγούρας, Η. (2003) *Η διαθεματικότητα στη σχολική γνώση*, Εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα.
10. Ξωχέλης, Π. (1987) *Η διδασκαλία της Ιστορίας στο Γυμνάσιο και το Λύκειο*, Εκδόσεις Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη.
11. Παιδαγωγικό Ινστιτούτο (1998) *Ενιαίο Πλαίσιο προγράμματος Σπουδών*, ΟΕΔΒ, Αθήνα.
12. Παιδαγωγικό Ινστιτούτο (2001α) *Διαθεματικό Υλικό για την Ευέλικτη Ζώνη Καινοτόμων Δράσεων, Γυμνάσιο Τόμος Α' - Γλωσσικά μαθήματα, Τοπική Ιστορία*. ΟΕΒΔ, Αθήνα.
13. Παιδαγωγικό Ινστιτούτο (2001β) *Λεοντσίνης Γ. & Ρεπούση Μ. Η Τοπική Ιστορία ως πεδίο Σπουδής στο Πλαίσιο της Σχολικής Παιδείας*, ΟΕΔΒ, Αθήνα.
14. Παπαδημητρίου, Β. (1998) *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση και σχολείο, μια διαχρονική θεώρηση*, Εκδόσεις τυπωθήτω, Αθήνα .
15. Π.Ε.ΕΚ.Π.Ε. (1997) *Η Χάρτα του Βελιγραδίου*, Αθήνα.
16. Π.Ε.ΕΚ.Π.Ε. (1999) *Η διακήρυξη της Τυφλίδας*, Αθήνα.
17. Περδίκης, Γ. (2000) *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση (Π.Ε.) και Τοπική Ιστορία: Αναφορά στη σχέση τους στο ελληνικό σχολείο και διερεύνηση της στην περίπτωση των προγραμμάτων Π.Ε. στο Ν. Πιερίας στην περίοδο 1991-98, Πρακτικά του διεθνούς συνεδρίου «Περιβαλλοντική Εκπαίδευση στο πλαίσιο της εκπαίδευσης του 21^{ου} αιώνα», 6-8 Οκτωβρίου 2000, Λάρισα.*
18. Περδίκης, Γ. (2002) *Τοπική Ιστορία και Περιβαλλοντική Εκπαίδευση – Η ανάδειξη της σχέσης μέσα από τα προγράμματα Π.Ε. των σχολείων του Ν. Πιερίας στην περίοδο 1991-98. Πρακτικά του 2^{ου} Επιστημονικού Συνεδρίου «Η Πιερία στα Βυζαντινά και νεότερα χρόνια» Έκδοση της Εστίας Περίδων Μουσών, Κατερίνη.*
19. Ράπτης, Ν. (2000). *Περιβαλλοντική Αγωγή και Εκπαίδευση, Το θεωρητικό πλαίσιο των επιλογών*.
20. Εκδόσεις τυπωθήτω, Αθήνα.
21. Ρεπούση, Μ. (2000α). "Τοπικές ιστορίες στο σχολείο. Από το γενικό παρελθόν στο παρελθόν του τόπου". *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τ. 112, σ. 97-108.
22. Ρεπούση, Μ. (2000β) «Εκπαιδευτικές διαδρομές στα ιστορικά μονοπάτια της πόλης της Θεσσαλονίκης», *Θεσσαλονικέων πόλις*, τ. 3, σ. 59-80.
23. Θεσσαλονίκης», *Θεσσαλονικέων πόλις*, τ. 3, σ. 59-80.
24. ΥΠΕΠΘ (1990α) Εγκύκλιος Γ2/299/29-1-1990.
25. ΥΠΕΠΘ (1990β) Εγκύκλιος Γ2/563/15-2-1990 με θέμα: «Τοπική Ιστορία: Αντικείμενο και μεθοδολογία».
26. ΥΠΕΠΘ (1992). *Εγχειρίδιο για την Περιβαλλοντική Εκπαίδευση*, Αθήνα.
27. ΥΠΕΠΘ (1994). Εγκύκλιος Γ2/5942/10-11-94 προς τα Γυμνάσια με θέμα «Τοπική Ιστορία».
28. Φλογαίτη, Ε. (1993) *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση*, Ελληνικές Πανεπιστημιακές Εκδόσεις, Αθήνα.
29. Χαρίτος Χ. (1988) Από την τοπική ιστορία στην αυτογνωσία, *Τα Εκπαιδευτικά*, τ. 12, σ. 94-98.